

УДК 321.01(38)

А. В. Найчук

ДАВНЬОГРЕЦЬКИЙ ПОЛІС В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ПЛАТОНА ТА АРИСТОТЕЛЯ

У статті здійснено аналіз соціально-політичних засад розбудови грецького поліса в контексті поглядів Платона та Аристотеля.

Ключові слова: поліс, політика, держава, справедливість, право, влада, ідентичність.

Проблема поліса займає одне з центральних місць в політичних теоріях античності. І це не випадково, тому що поліс — єдино можливе і безперечно єдине мислене застереження суспільного життя, прав і привілей. Тільки той, хто долучений до поліса, був його повноправним членом, тобто громадянином, і міг брати участь в суспільному (політичному) житті. З цієї причини політичне мислення греків фактично не виходило за рамки поліса. Будь-яка побудова, усяка теоретична конструкція античності базувалася на уявленнях світу як поліса.

В історії грецької політичної думки виділяється три періоди, хоча трактуються вони по-різному. Наприклад, Б. Чичерін виділяв в історії грецької філософії: космологічний, софістичний та метафізичний періоди. В першому, пояснював він, панує універсалізм у первісній єдності, в другому — реалізм, в третьому — раціоналізм [1, с. 25]. В. Нерсесянц, також дотримується триетапної схеми, виділяючи: ранній період (IX–VI ст. до н.е.), що характеризується виникненням грецької державності, переходом до раціоналістичного мислення, формуванням філософського підходу до проблеми держави; другий період (V — перша половина IV ст. до н.е.) — час розквіту давньогрецької філософсько-політичної думки; третій період (II половина IV — II ст. до н.е.) — період елінізму, занепаду грецької державності [2, с. 54]. Саме протягом названих періодів грецький поліс пройшов основні етапи свого зародження, розквіту та занепаду, займаючи центральне місце в суспільно-політичній думці класичної давнини.

Метою даної статті є дослідження феномена грецького поліса в контексті соціально-політичних поглядів Платона та Аристотеля.

Зрозуміло, що в процесі історичного розвитку основні політичні категорії, концепції, якими апелювали давньогрецькі мислителі відносно практики, змінювалися в залежності від того, як ці ідеали реалізовувалися в суспільстві. Проте, як чітко підмітив Б. Рассел, «досвід, до якого звертався Аристотель, має більше відношення до сучасного світу, ніж будь-якого іншого, який проіснував тисячу п'ятсот років після того, як була написана його книга» [3, с. 236].

Зупинимося на двох основних дефініціях нашого дослідження: «полісі» та «політичному».

Для більшості сучасних дослідників античності поліс є основною формою політичної і соціальної організації античного суспільства. Саме характером поліса в першу чергу пояснюється особливість грецької цивілізації. Поліс, таким чином, виступає як структуруючий елемент цієї цивілізації.

Проте визначення важливості проблеми поліса, мабуть, єдине, що об'єднує практично усіх античних дослідників. З усіх інших питань існують досить протилежні думки. Прикладом можуть служити підходи щодо самого визначення поняття поліс. В сучасній літературі, в більшості випадків, зустрічається визначення поліса як міста-держави або держави-міста (City-State, Stadtstaat) [4, с. 10]. При цьому акцент на той чи інший компонент визначення приводить до того, що в одному випадку поліс розглядається в загальній перспективі історії держави, в іншому – історії міста. Однак, яким би не був акцент в даному визначенні, сутність його залишається без змін. В останні роки все частіше вживаються визначення поліса як громадянської общини [5, с. 19-20]. Проте, як зазначав А. М. Хазанов, термін «община» – один із найбільше полісемантичних термінів, що використовуються в історичній науці. Дослідник як приклад наводить класифікацію, яка передбачає п'ять типів общини: ранньородова, родова, сусідсько-родова, сусідсько-великосімейна, сусідська [6, с. 50-57].

За основу в нашому дослідженні ми візьмемо тлумачення поліса мислителями Стародавньої Греції. Для Аристотеля поліс – це насамперед колектив певним чином організованої спільності людей. Спільність завжди виникає ради блага, але тільки та спільність, яка включає в себе інші спільності, може бути названою «державою або спілкуванням політичним» [7, с. 376]. Даний підхід ми знаходимо і в Фукидіда: «Держава – це люди, а не стіни і не кораблі...» [4, с. 11]. Аналогічні ідеї зустрічаються в Платона, його проект ідеальної держави – це проект ідеального поліса [8, с. 210-211]. Можна виділити ряд спільних ідей про поліс Платона та Аристотеля:

- становлення та розвиток поліса від нижчих форм людських спільнот до вищих [8, с. 206-212; 9, с. 378];

- можливість повноти життя тільки в полісі [7, с. 381-382; 10, с. 239-242];
- основне завдання поліса — це формування громадян поліса у відповідності з їх задатками і законами [7, с. 415-417; 8, с. 145-152].

Отже, для давніх мислителів поліс, — це насамперед колектив громадян разом з наявністю матеріальних умов, що забезпечують його існування.

Щодо поняття «політичне», то його розробив і використав у ХХ ст. німецький політолог і філософ К. Шмітт у праці «Поняття політичного». Традиційне суспільство не знало «політики» в сучасному змісті слова як автономного явища. Воно знало «політичне» як онтологічне ціле, невід'ємне від філософії, міфології, традиції. Будь-який елемент політичного — форма правління, соціальний інститут, правові закони — опирається на традиції і виходять з неї [9, с. 41-43]. Задум К. Шмітта полягав у тому, щоб відійти від вузького, функціонального, прагматичного розуміння політики «як процесу управління суспільним життям» [10, с. 7]. К. Шмітт пропонував, опираючись на традиційну філософію, розглядати політичне як самоцінну реальність, що визначається власними критеріями, є первиною щодо таких конкретних проявів, як класи, системи правління, право тощо [11, с. 291-310].

Відповідно, політичне є узагальненням досвіду масштабного минулого, засвоєнням (або формуванням) якісного міфа про це минуле, пошуком людиною власного місця в масштабних реальностях історії і наостанок формуванням певного плану дії, виробленням цілей і завдань відносно оточуючої дійсності, які людина повинна впроваджувати в життя [10, с. 15-17; 12, с. 258].

Варто зазначити, що політика не існує окремо від певної людини. Як зазначав Аристотель, «людина є істота суспільна в більшій мірі, ніж бджоли й іншого роду стадні тварини», а та людина, яка не здатна вступити в спілкування, не відчуває потреби в ньому, стає «або твариною, або божеством» [7, с. 379]. Через спілкування, через загальне людина пізнає реальність зовнішнього середовища. Основою спілкування стає політика. Політичне є базовою характеристикою людини. Людина належить до сфери політики, в залежності від ситуації, не тільки як об'єкт, але й як суб'єкт. Політика впливає на людину, але й людина впливає на політику. Приймаючи співучасть в політичному процесі, визнаючи його цілі та характер, вона виступає як важливий діяч політики. У цьому сенсі О. Дугін виділяє сім основних аспектів, через які виявляє себе політичне: влада: ціль (проект суспільства), ієрархія (оперування з нерівністю, розподіл суспільних функцій), правова система, колективна ідентифікація, насилля

(легімітація насилля, захист від насилля, колективна безпека), цілісна система [13, с. 13].

Зупинимося на основних елементах політичного щодо грецького поліса.

1. Владні відносини в грецькому полісі носили сакральний характер. Влада концентрично зводилася до центру, до поліса — суверена, царя, аристократичної ради, народних зборів.

На межі II-I тисячоліть до н.е. в античному світі спостерігається тенденція до посилення влади царів, підкріплена авторитетом божественної спадщини. Як зазначає Гомер, «це цар, якого сам Зевс наділяв повагою і дав нам послух, а йому — владу» [14, с. 110]. При цьому владні відносини розвивалися шляхом активізації легітимних односторонніх дій держави на громадянське суспільство і нелегітимної односторонньої дії громадянського суспільства на державу, яка відбувалася в стихійній руйнівній формі [15, с. 104]. Внаслідок багаторазової зворотньої дії громадянського суспільства на державу відбувалося знищення царської влади, цьому сприяло також зростаюче протиріччя між індивідуально-груповими і суспільними інтересами [4, с. 169-170].

Ліквідація монархії призвела до формування в Греції республіканського устрою, який знайшов відображення в полісній системі організації держави та демократизації політичного життя. Ці процеси супроводжувалися посиленням боротьби між аристократією (евпатридами), в руках якої знаходилася влада і яка прагнула зберегти традиційні полісні відносини, та народом (демосом), що усвідомлював свою громадянську єдність і у зв'язку з цим активізував свій вплив на державні органи влади. У результаті була проведена низка законодавчих реформ, що призвело до формування демократичних органів влади. В найбільш демократичних полісах, зокрема Афінах, були проведені особливі заходи для участі громадян в політичному житті. Вводилася оплата за виконання громадянських обов'язків, що надало можливість забезпечити участь в управлінні справами поліса найбільш біднішим громадянам [4, с. 22].

В грецьких містах-державах сформувалася нова модель владних відносин: активізація легітимних односторонніх дій держави, спрямованих на громадянське суспільство, і легітимних зворотних дій громадянського суспільства на державу, які здійснювалися через різноманітні демократичні процедури (вибори), що передбачалися нормами права. Відповідно розвиток владних відносин йшов шляхом легітимізації взаємодії держави і громадянського суспільства. Ця взаємодія найбільш повно відобразила взаємозв'язок між державою і громадянським суспільством, який поступово формувалася закономірний характер розвитку феномена влади [15, с. 105].

На основі ідеї справедливості щодо побудови влади розробляли свої концепції щодо реформ правління Платон та

Аристотель. Ідеальна держава Платоном вбачається у управлінні кращих — філософів. Даний тип державного устрою можна назвати дwoєю: якщо серед правителів, виділяється хтось один, то правління буде царською владою, якщо — декілька правителів, тоді правління буде аристократією [8, с. 273, 356-357]. Отже, в проєкті ідеальної держави Платон відходить від принципу «аристократії крові» і замінює її правлінням мудрих, які наділені інтелектуальною винятковістю — «аристократією духу».

Аристотель як кращу форму правління вбачав у політії, яка поєднує в собі позитивні елементи олігархії та демократії і вільна від їх недоліків. Політія — «середня» форма державного правління, і «середній» елемент у ній домінує в усьому: в побуті — поміркованість, у майні — середній достаток, у владі — середній клас. Держава, на думку Аристотеля, яка складається з «середніх» людей, буде мати й найкращу форму правління [7, с. 496-501].

2. Ціль (проєкт) суспільства полягала в тому, щоб побудувати найкращий державний устрій, організація якого надасть можливість усякій людині «жити щасливо». В основі даного проєкту, як зазначав Аристотель, має бути доброчесність, що асоціюється з помірним достатком, проте: «Не доброчесності набуваються і охороняються зовнішніми благами, але, навпаки, зовнішні блага набуваються і охороняються доброчесностями,... щастя в житті, чи буде воно для людей виражатися в задоволеннях, чи в доброчесності, або в тому й іншому, супутнє тим людям, які в понадміру наділені доброю вдачею та розумом і які виявляють поміркованість в набутті зовнішніх благ в значно більшій мірі, ніж ті, які набули більше зовнішніх благ, ніж це потрібно, але бідні благами внутрішніми» [7, с. 590-591].

Платон визначав формальною метою держави визначення «справедливості». Проте, виходячи з того, що краще побачити «річ» в більшому, ніж меншому, відповідно краще буде дослідити те, що складає справедливую державу, ніж те, що складає справедливого індивіда. Через те, що справедливість повинна мати місце серед атрибутів найкращої уявної держави, необхідно спочатку охарактеризувати таку державу, а потім, вияснити, які з її досконалостей можна назвати «справедливістю» [8, с. 143-145].

3. Ієрархія в структурі грецького поліса, як і для всього сакрального суспільства, вбачається як щось безумовне, що впливає із самого змісту речей. Нерівність, таким чином, визначається, інституціоналізується у відповідності з кастовою системою або її аналогами.

Населення в Греції поділялося, відповідно до політичних і правових норм, на групи. На самому дні стратифікаційної драбини стояли раби. Другою основною групою у місті-державі були

осілі чужоземці або метеки. Вони були вільними людьми, проте, як і раби, не мали громадянства і не могли брати участі в політичному житті міста. Таке усунення метеків від державних справ не носило в собі дискримінації їх як осіб, проте позбавляло можливості чужоземців встановлювати свої закони в даному місці.

Третю групу становили вільні громадяни поліса, ті його жителі, які мали право на участь в політичному житті.

Даний поділ суспільства знайшов своє відображення й у грецькій політичній теорії. Платон, визначаючи поліс як спільне поселення, обумовлене загальними потребами, обґрунтовує положення про те, що найкраще задоволення людських потреб, вимагає поділу між громадянами держави [8, с. 145-152].

Для обґрунтування запроваджувальної ієрархії станів велике значення філософ надає розповсюдженню серед громадян ідеальної держави «шляхетної вигадки» про те, що, хоча усі вони – брати, але бог, зліпивши людей, примішав у них при народженні: золота – у тих, хто може правити, а в їх помічників – срібла, в ремісників і землеробів – заліза й міді [8, с. 202-203]. Лише в тому випадку, коли від «золота» народиться «срібне» потомство, а від «срібла» «золоте» і т.п., Платон припускає перехід членів одного стану в інший. Однак якщо державу буде охороняти залізний або мідний воїн, вона загине.

Значне місце у праці Аристотеля «Політика» займає проблема рабства. Для філософа головним питанням було те, чи є рабство продуктом природи. Він зазначає: «Той, хто по природі своїй належить не самому собі, а іншому і при цьому все-таки людина, той по природі своїй раб» [7, с. 382]. За Аристотелем, люди відрізняються одні від одних, як тіло від душі, як тварина від людини. Перші – це ті, хто зайнятий фізичною працею, для кого це заняття найкраще. Такі люди в змозі виконувати лише чужу думку. Вони розуміють розумне, але своїм розумом не володіють, вони – живе майно господаря. Господар – це той, хто може мислити і передбачати, хто потребує знаряддя для реалізації своїх задумів. По відношенню до свого господаря раб – живе знаряддя, більш того, він начебто частина тіла господаря [7, с. 382-386].

Щодо вільних громадян, то Аристотель вважав їх рівними. Проте він розумів, що держава не може складатися лише з рабовласників. Вона неодмінно складається з нерівних. Звідси Аристотель вибудував ідею про різні суспільні групи, що повинні бути в державі, та про необхідні матеріальні придатки держави: поліцію, суд, тюрми, армію тощо.

4. Правова система в сакральному суспільстві базувалася на основі священних переказів, відповідно до яких вибудовувалися норми поведінки, вирішувалися спірні ситуації. У Греції найдав-

нішою збіркою законів був кодекс законів Драконта, який базувався на звичаєвому праві. Своїми законами Драконт спробував врегулювати до найменших дрібниць життя громадян, починаючи від моменту народження, і аж до самої смерті. Однак, на думку Аристотеля, в огляді перетворень в афінському полісі, саме з реформ Солона розпочинається демократія [7, с. 440].

Згідно з Платоном, ідеальна держава — справедливе правління кращих. Мислитель отожднює закони і справедливе, тому що в основі їх лежить божественне (ідеальне) [16, с. 116-117]. Усі виборні державні органи і правителі зобов'язані діяти у точній відповідності із законом. Причому правителі керуються справедливим законом — визнанням розуму. Платон вимагав суворого покарання за відхід від законів, оскільки вони регламентують публічне і приватне життя людей, визначають порядок дня і ночі [16, с. 228].

У своєму праворозумінні Аристотель поділяє положення Платона про ідентичність справедливості й законного. Право уособлює собою політичну справедливість і слугує нормою політичних відносин між людьми. Відповідно Аристотель зазначає: «Поняття справедливості пов'язано з уявленням про державу, так як право слугує критерієм справедливості, є регулятивною нормою політичного спрямування» [17, с. 62]. Загалом право як політичне явище Аристотель називає «політичним правом». Політичне право поділяється ним на природне й умовне. Природне право — це право, яке повсюди має однакове значення і не залежить від визнання чи невизнання його. Умовне ж право — право, яке визнано (волевстановлено). Відхід від права означав би, на думку Аристотеля, відхід від політичних форм до деспотичного насилля, виродження закону в засіб деспотизму. На основі цього мислитель робить висновок: «Політичне правління — це управління закону, а не людей. Правителі, навіть найкращі, піддаються почуттям і афектам, закон же врівноважений розумом» [7, с. 477-479]. Таким чином, на думку Аристотеля, правління закону, а не людей, означає стабільність існуючих форм держави і порядку в ній, бо порядок і є справедливим законом.

5. Колективна ідентифікація в сакральному суспільстві отожднюється із сакральним організмом — народом, державою. Для давніх греків це було громадянство в полісі. У практиці грецьких полісів громадянином переважно вважався той, у кого батьки були громадянами. Проте, щоб бути громадянином Афін, треба було належати до однієї із десяти філ (родинна община, пізніше — територіальна одиниця в античній державі), мати земельну власність, житло, освячене домашнім божеством. Як зазначав С. Утченко, «поліс — єдине можливе і навіть єдинодумне осереддя громадянського життя, прав, привілей. Тільки той, хто залучений до полісу, — як правило, через своє народження, — і

є повноправним його членом, тобто громадянином (civis) і як такий тільки й може брати більш або менш значну участь у громадському, тобто політичному житті» [5, с. 18].

Аристотель одним із перших зробив спробу на теоретичному рівні систематично визначити поняття «громадянин». Мислитель констатує, що на громадянина, як і на державу, «... є різні погляди, тому що одну і ту ж людину не усі визнають громадянином». Поняття громадянин в кожному політичному устрої своє. І все ж Аристотель визначив, що громадянином можна і слід вважати тих, хто бере участь в суді та управлінні, тобто в політичному житті [7, с. 446].

6. Насилля впливає із необхідності підтримки сталого порядку і протидії тим силам, які хотіли б його зруйнувати — у Греції це полісна система. Прикладом може слугувати звинувачення, яке, за наклепом ворогів, було висунуто Сократу, а саме у невизнанні офіційних богів [18, с. 110].

Функцію захисту поліса, як від зовнішніх, так і внутрішніх ворогів, Платон закріплює за стражами. Проте мислитель попереджує: «Вони повинні бути доброзичливими до своїх людей і грізними до ворогів. В іншому випадку їм не прийдеться чекати, щоб їх знищив хтось інший: вони самі це зроблять і знищать себе» [8, с. 153].

7. Сакральна ціннісна система — це захист традиції існуючого порядку тощо. Основні цінності грецького поліса вибудовувалися із утвердженням ідеї громадянства. Основою громадянства виступали: людина — як міра усіх речей, свобода — вищий прояв цінностей людини, справедливість — головна мета активного існування людини.

Таким чином, теоретико-праксеологічні ідеї грецької цивілізації заклали фундамент для подальшого розвитку майбутньої європейської цивілізації, політичних інститутів та політичної культури, в основі яких лежать свобода, справедливість та демократія. Саме ці складові мають стати, не формально, а дієво, ключовим моментом українського державного будівництва, основним напрямом дослідження, здійснюваного через призму політичного, для консолідації української нації.

Список використаних джерел:

1. Луковская Д. И. Становление политико-правовой мысли в Древней Греции // История государства и права. — 2008. — № 11. — С. 26-29.
2. Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений: Учебник для вузов. — М.: Норма, 2005. — 704 с.
3. Кор Л. Распад государств. — М.: Товарищество научных изданий КМК, 2007. — 262 с.
4. Место государства в политической системе. — Режим доступу: 5ka.ru/21/3771/1.html.

5. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней: В 3-х книгах. Изд. 5-е, стереотипное. — М.: Академический Проект, 2006. — 1008 с.
6. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки: Пер. с англ. — К.: Основи, 1997. — 838 с.
7. Античная Греция. Проблемы развития полиса. В 2-х томах. — Т. 1. — М.: Наука, 1983. — 422 с.
8. Утченко С. Л. Политические учения Древнего Рима (III-I вв. до н.э.). — М.: Наука, 1977. — 255 с.
9. Маретин Ю.В. Социальная стратификация в общинах соседско-родового и соседско-большесемейного типов // Конференция «Возникновение раннеклассового общества». Тезисы докладов. — М.: Знание, 1973. — С. 50-57.
10. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. — Т. 4 / Пер. с древнегреч., общ. ред. А. И. Доватура. — М.: Мысль, 1984. — 830 с.
11. Платон. Сочинения: в 3-х т. / Пер. с древнегреч. Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. — М.: Мысль, 1971. — Т. 3. — Ч. 1 / Ред. В. Ф. Асмус. — 687 с.
12. Лугвин С. Б., Кочетов Б. Я. Традиционное общество и патримониальная бюрократия // Вестник Московского университета. Научный журнал. — Серия 12. Политические науки. — М.: Издательство Московского университета. — № 3. — 2005, май-июнь. — С. 41-46.
13. Колбеч Г. К. Політика: Основні концеп. в суспільних науках / Пер. з англ. О. Дем'янука. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 127 с.
14. Шмитт К. Понятие политического // Антология мировой политической мысли в пяти томах. — М.: Мысль, 1997. — Т. II. — С. 291-310.
15. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К.: Генеза, 1997. — 400 с.
16. Дугин А. Г. Философия политики. — М.: Арктогея, 2004. — 616 с.
17. Зейдлер Г. Л. Політична думка Стародавнього світу. — Львів: Видавництво Львівського університету, 1959. — 343 с.
18. Калініченко М. М. Еволюція владних відносин від Стародавнього часу до епохи відродження // Нова парадигма. Журнал наукових праць / Гол. ред. В. П. Бех. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. — Вип. 42. — С. 99-109.
19. Платон. Сочинение в трех томах / Пер. с древнегреч. Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. — М.: Мысль, 1972. — Т. 3. — Ч. 2. — 678 с.
20. История политических и правовых учений: Учебник / Под. ред. В. С. Нерсесянца. — М.: Юрид. лит., 1983. — 720 с.
21. Таранов П. С. 120 философов: Жизнь. Судьба. Учение. Мысли: Универсальный аналитический справочник по истории философии: В 2 т. — Симферополь: Реноме, 2005. — Т. 1. — 704 с.

In this article accomplishes analyses of social and political bases of Greek polis development in the context of Platoon's and Aristotle's views.

Key words: polis, politics, state, justice, right, power, identity.

Отримано 14.12.2009